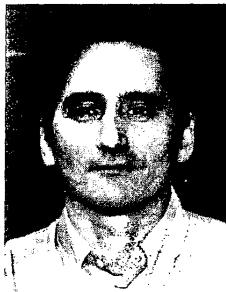

Алег ДЗЯРНОВІЧ

Бона Сфорца і Кацярына Медычы: "чорная легенда" італьянцаў у Еўропе XVI стагоддзя

ДЗЯРНОВІЧ Алег Іванавіч — старшы навуковы супрацоўнік аддзела ўсесаульнай гісторыі, міждзяржаўных і міжнародных адносін Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдат гістарычных навук. Народзіўся ў 1966 г. у Мінску. У 1990 г. закончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. У 2004 г. абараніў кандыдатскую дысертацию на тэму "Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносін Вялікага Княства Літоўскага і Лівоніі ў канцы XV—першай палове XVI ст. (Сістэматызацыя і актавы аналіз)". З 1994 г. працуе ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі. Займаецца гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага і краін Балтыйскага рэгіёна, крыніцазнаўствам і гістарыяграфіяй. Апублікаваў мацаграфію па гісторыі зносін ВКЛ і Лівоніі "...in nostra Livonia" (Мн., 2003), книгу "Фрэскі гісторыі: Артыкулы і эсэ па гісторыі і цывілізацыі Беларусі і Цэнтральна-Усходній Еўропе" (Мн., 2011), распачаў публікацыю археаграфічнай сэрыі "Віцебска-Рыжскія акты XII—XVII стст.: Дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Ригі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага Архіва Латвіі)" (Вып. 1. Мн., 2005). Аўтар больш за 200 навуковых публікаций.

Сучасныя даследчыкі гісторыі культуры і спецыялісты па семіотыцы мяркуюць, што дыскрэдытаўнае паняцце "культурны ўплыў" варта замяніць тэрмінам "культурны дыялог", паколькі ў шырокай гістарычнай перспектыве ўзаемадзеянне культур заўсёды дыялагічнае. Пасля першых этапаў падобнага дыялогу з папераменай актыўнасцю таго, хто перадае, і таго, хто прымае, чужое роўніца сваім, паддаецца трансфармацыі і часта карэнным чынам мяняе сваё ablічча. Дыялог культур суправаджаецца паступовым нарастаннем непрыхильнасці да таго, хто культурна дамінуе, і ў выніку наступае этап вострай барацьбы за духоўную незалежнасць¹. Адбываецца бунт перыферыі супраць цэнтра культурнага арэалу. Гэта не раз назіралася ў гісторыі ў розныя часы і ў розных краінах.

Недзе на перыферыі культурнага дыялогу таксама ўзнікаюць "чорныя легенды" — ўстойлівыя адмоўныя стэрэатыпы, якія пашыраюцца на цэльяя культуры і народы. Уяўленні многіх еўрапейцаў XVI ст. пра італьянцаў і асобных прадстаўнікоў гэтага народа добра ілюструюць механізмы функцыянавання "чорных легенд". І гэта прытым, што Італія эпохі Рэнесансу займала выключнае месца ў Еўропе.

Італія ў рэнесанснай Еўропе

У пачатку XVI ст. на Апенінскім паўвостраве пражывала каля 10 млн чалавек², у той час як насельніцтва ўсяго Вялікага Княства Літоўскага складала 1,6 млн чалавек, Каралеўства Польскага — каля 3 млн чалавек³. Італія з'яўлялася адной з самых урбанізаваных краін тагачаснай Еўропы. У асобных яе рэгіёнах, асабліва на Поўначы, каля чвэрці ўсяго насельніцтва жило ў гарадах. Некаторыя з гэтых гарадоў былі вельмі значныя: колькасць жыхароў Неапалі дасягала 150 тыс. чалавек, Венецыі і Міланы — 100 тыс., Генуі і Фларэнцыі — ад 60 да 100 тыс. чалавек.

Італьянцы былі лідарамі ў металаапрацоўцы, універсітэцкай адукацыі, новай архітэктуры (сакральнай і абарончай). Ва ўсіх гандлёвых цэнтрах прымысловая развітай Фландрыі было шмат італьянскіх купцоў. У іх руках было сканцэнтравана больш за $\frac{1}{3}$ экспарту англійскай воўны. Яны займалі ключавыя пазіцыі ў эканоміцы Іспаніі і фінансавай сферы Францыі. Толькі на мяжы XVI—XVII стст. італьянцы сталі паступова губляць свою ролю на сусветным рынку⁴.

У эпоху Рэнесансу італьянская культура заняла ў Еўропе дамінуючыя пазіцыі. Італьянскія прынцэсы і каралевы "упрыгожвалі" сталіцы Еўропы, у тым ліку Польшчы, ВКЛ, Францыі.

Французскі каралеўскі двор, уся світа каралевы Кацярыны Медычы размаўляла па-італьянску. На вясельных балях, якія доўжыліся 34 дні пасля вянчання Генрыха Валуа і Кацярыны Медычы 28 кастрычніка 1533 г., італьянскія повары ўпершыню пазнаёмілі французскі двор з новым дэсертом з садавіны і льду — гэта было першае ў Францыі марожанае.

Але італьянцаў і недалюблівалі. У XVII ст. увасабленнем такай "народнай нелюбові" стаў кардынал Джуліё Мазарыні — першы міністр Францыі з 1642 па 1661 гг. Мазарыні стаў героем многіх мемуараў свайго часу. Яго звычайна апісваюць як чалавека хілага і цынічнага, але таленавітага і адукаванага. Вядомы французскі пісьменнік XVII ст. Франсуа дэ Ларошфуко такім чынам характарызаваў кардынала: "Розум яго быў шырокі, працавіты, напоўнены зламыснасцю, харктар гнуткі". Мазарыні здабыў вядомасць таксама як мецэнат і бібліяфіл, а яго кніга-збор паклаў пачатак Нацыянальнай бібліятэцы Францыі. Шырокім колам чытачоў Дж.Мазарыні знаёмы паводле авантурнага рамана Аляксандра Дзюма "Праз дваццаць гадоў" (працягну рамана "Тры мушкетёры"). Літаратурны вобраз Мазарыні даволі блізкі да рэальнага, але Дзюма усё ж надаў яму некаторыя буфанадныя рысы.

Засвойванне французскай культуры велізарнай колькасці элементаў культуры італьянскай суправаджалася імкненнем пераадолець італьянскі ўплыў, звязаныца да нацыянальных каранёў. З цягам часу адбыўся сапраўдны пераварот — рэнесансная культура была "нацыяналізавана", і праз сто гадоў развіліся французскія Класіцызм і Асветніцтва. Потым наступіў перыяд моцнага ўздзеяння французскай культуры, французскіх ідэй і філософіі на Італію.

Сімвалам жа італьянскага ўплыву на Еўропу XVI стагоддзя можа быць лёс дэвою каралеў — Боны Сфорцы і Кацярыны Медычы.

Каралева Бона Сфорца — чужаземка і рэфарматарка

Дачка міланскага герцага Джавані Галеацы Сфорца **Бона** (1494—1557), якая ў 1518 г. стала другой жонкай караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімonta Старога, увайшла ў гісторыю як неардынарная і ўладная асоба.

Калі Бона Сфорца ад'язджала ў сваю новую айчыну, яе суправаджала світа з больш чым 300 італьянцаў⁵. Лад жыцця, які ўсталяваўся на кракаўскім і віленскім дварах, прывёў да пашырэння сярод арыстакратычных колаў Польшчы і ВКЛ многіх культурных і тэхнічных дасягненняў, спажывецкіх прыхільнасцей эпохі Рэнесансу, у тым ліку і ў кулінарным меню. Найболльш яскравым новаўвядзеннем эпохі Боні лічылася так званая "валошчына" — пашырэнне ўжывання гародніны: памідораў, спаржавай фасолі, артышока, квяцістай капусты, брокколі, шпінату, а

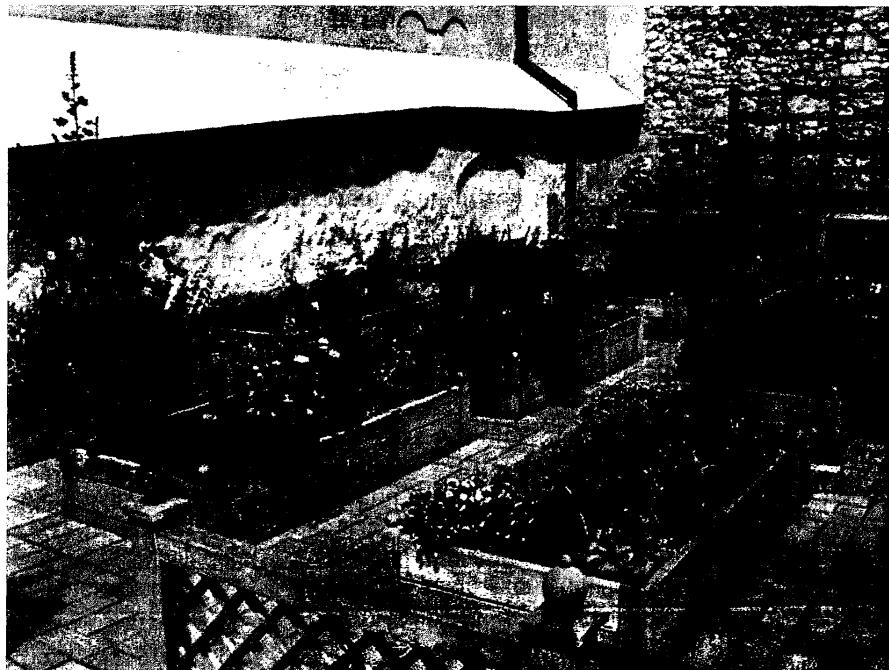

Бона Сфорца. Гравюра 1517 г.

таксама разнастайных специй і прыпраў. Агародам, створаным на Вавелі — каралеўскім замку ў Кракаве, — апекавала сама каралева. Тут вырошчвалася шмат экзатычных для таго часу раслін. Бона спрыяла пашырэнню моды піць віно, якое паступова стала выцясніць пітныя мёды. Таксама дзякуючы каралеве ў Кароне і Вялікім Княстве Літоўскім у карыстанні з'явіўся відэлец — да гэтага елі рукамі і карысталіся наожом. Усё разам гэта азначала цывілізацыйныя змены ў побытавай культуры, якія былі санкцыянованы кіруючай дынастыяй.

Каралева Бона хутка разгляdziла вялікую супяречнасць ва ўнутраным развіцці Вялікага Княства Літоўскага, звязаную з памяншэннем велікакняжацкага дамену. Найперш гэта было выкліканы стратамі тэрыторый на ўсходзе ВКЛ з-за войнаў з Маскоўскім княствам. Акрамя гэтага, дзяржаўцы маёнткаў не надта клапаціліся, каб захоўваць межы дзяржаўных уладанняў, і ў выніку суседнія феадалы паступова расцягвалі гэтыя землі. Падобныя з'явы падрываюці фінансавыя магчымасці цэнтральнай улады, а паралельна развіваліся працэсы эманcіпациі шляхты.

Даволі хутка пасля вяселля Бона пачала атрымліваць ад Жыгімonta зямельныя наданні. І практычна адразу ж ініцыявала перагляд права тримання іншымі феадаламі гаспадарскіх (велікакняжацкіх) зямель у Вялікім Княстве. У выніку каралева здолела сканцэнтраваць у сваіх руках наступныя воласці на тэрыторыі Беларусі: Аboleцкую, Азярышчансскую, Клецкую, Пінскую, Рагачоўскую, Шарашоўскую і інш.

Агарод каралевы Боны
на Вавелі
(каралеўскім замку ў Кракаве).
Фота Івоны Грабскай.
2006 г.

Адным з найвялікшых набыткаў стала былое Кобрынскае княства. Калі ў 1519 г. памерла апошняя спадкаемніца ўдзельных князёў Кобрынскіх Ганна Сямёнаўна, з самога Кобрына і навакольных зямель цэнтральний уладай было створана староства, перададзеное на правах арэнды ў пажыццёвае ўладанне мужу князёўны Ганны Вацлаву Косцевічу. А ўжо пасля смерці апошняга кароль і вялікі князь Жыгімонт падарыў гэтае староства сваёй жонцы⁶.

Таксама каралева Бона выкупіла з закладу Гарадзенскае староства і вярнула ў судовым парадку ў склад велікакняжацкіх уладанняў многія землі, якія рознымі шляхамі прыдбала магнатэрый Вялікага Княства Літоўскага.

Чаму актыўнасць каралевы Боны ў Вялікім Княстве Літоўскім і, найперш, на тэрыторыі Беларусі была такая значная? Бо менавіта тут заставаўся вялікі гаспадарскі дамен, за аднаўленне і рэфармаванне якога ўзялася каралева. І гэта было менавіта рэфармаванне, бо ў велікакняжацкіх маёнтках уводзіліся прынцыпы інтэнсіўнага вядзення гаспадаркі (меліярацыя, палепшаны севазварот), узмоцненага, але ўнартманаванага падаткаабкладання.

З пачатку 1550-х гг. Бона разгарнула актыўную дзеяніасць па правядзенню маштабнай аграрнай рэформы на прыналежных ёй землях. Падчас рэформы праводзіліся абмеры зямель і падзел іх на стандартныя (у сэнсе падаткаабкладання) участкі — валокі. Апроч таго праводзілася рэвізія, падчас якой збираліся звесткі пра стан зямлі.

Рэформу, якую распачала Бона, сапраўды можна называць вялікай. Перамер зямлі адбываўся не толькі на вёсцы, але і ў гарадах, якія яшчэ не валодалі магдэбургскім правам. Фактычна гэтыя гарады таксама атрымалі самакіраванне, бо ў сваіх па-

віннасцях былі аддзелены ад воласці і набылі адміністрацыйную самастойнасць⁷. У некаторых маёнтках даходы велікакняжацкага скарбу павялічыліся ў 2—4 разы⁸. У той жа час залежнасць усіх сялян ад землеўласніка ўзмацнілася.

Рэформы Боны сталі прэлюдый да маштабнай Валочнай памеры 1557 г., што была праведзена ў дзяржаўных маёнтках ужо яе сынам Жыгімонтам Аўгустам і да канца XVI ст. прынята большасцю землеўладальнікаў.

Правядзенне зямельнай рэформы і засяленне раней неабжытых зямель запатрабавала таксама правядзення меліярацыйных работ.

Так была зроблена спроба асушиць балота на поўдзень ад Кобрына. Але самым удалым меліярацыйным мерапрыемствам Боны стала пракладка канала, названага ў яе гонар. Канал даўжынёй 34 км, які стаў правым прытокам ракі Мухавец, пачынаеца каля в. Завора Маларыцкага раёна, далей праходзіць па тэрыторыі сённяшняга Кобрынскага раёна і трапляе ў Мухавец у самім Кобрыне. У 1939—1940 гг. была праведзена частковая рэканструкцыя гэтага меліярацыйнага збудавання. Канал Боны функцыянуе і сёння.

Аднак значная актыўнасць жанчыны, няхай і жонкі гаспадара, ішла насуперак уладнай традыцыі — польскай і, больш кансерватыўнай, ліцвінскай. Раней каралевы і вялікія княгіні не выказвалі значных палітычных амбіций, задавальняючыся, галоўным чынам, культурна-рэлігійнай дзеяніасцю, што забяспечвала ім папулярнасць і ўдзячнасць падданых⁹. Бона ж, наадварот, раздражняла сваёй актыўнасцю многіх: магнатаў прагабсбургской партыі, бо была супраць уплыву Габсбургаў; усю шляхту — праектамі гаспадарчых рэформ ды імкненнем да ўзмац-

ІМЁНЫ ВЯДОМЫЯ і НЕВЯДОМЫЯ

нення трону; усіх разам — актыўнай гаспадарчай дзейнасцю і павелічэннем гаспадарскага дамену, які ўспрымаўся як база моцнай улады. Яе дзеянні выклікалі падазрэнне шляхты і абурэнне магнатаў.

Важнай прычынай грамадскай непрыхільнасці да Боны была і ксенафобія¹⁰. Свяякі каралевы, якія прыбывалі да яе, атрымлівалі даходныя бенефіцы, што абуджала зайдзрасць. Шляхта наўпрост абвінавачвала Бону, што маёнткі, якія тая выкупляла, абсаджваліся "гультаямі і чужаземцамі". Апроч таго, шляхта непакоілася з-за прывіду італьянскага абслютызму, вядомага паводле твораў Нікало Макіявељі. У вачах шляхты Бона была "Макіявелі ў спадніцы".

У Вялікім Княстве Літоўскім галоўным антаганістам Боны быў лідар "сепаратыстаў" Альбрэхт Гаштольд, віленскі ваявода і канцлер ВКЛ з 1522 г. Бона распачала супраць яго нямала судовых працэсаў, імкнучыся вярнуць велікакняжацкія маёнткі, якія знаходзеліся ў заставе. Усе гэтыя зямельныя спрэчкі давалі Гаштольду падставы абвінавачваць каралеву ў парушэнні правоў і прывілеяў Вялікага Княства Літоўскага.

З іншага боку, менавіта Бона настаяла, каб Жыгімонт Стары загадаў перакласці Першы Статут ВКЛ 1529 г. са старабеларускай мовы на лацінскую, што адразу зрабіла гэты прававы помнік агульнаеўрапейскім дасягненнем. Але тое, што Бона ўплывала на свайго мужа, і ён, падобна, прыслухоўваўся да жонкі, нервавала шляхту. Такім чынам, сярод найважнейшых прычын непрыязнисці да Боны можна вылучыць трэ, што зрабіў у свой час польскі даследчык Януш Тазбір: чужаземка; жанчына, якая ўмешваецца ў палітыку; прыхільніца ўзмацнення ўлады манарака¹¹.

Яшчэ пры жыцці каралевы пачала ўзнікаць "чор-

ная легенда" Боны. Ужо ў 1530-я—1540-я гг. з'яўляліся вершы і апанімныя пасквілі, дзе нават інтэлект Боны падаваўся падазроным, а ў форме каламбуру сцвярджалася, што ў краі ўладарыць не кароль (regnavit), але каралева (reginavit). Дасціпныя жартайнікі паразоўвалі каралеву з вавельскім цмокам, якому, паводле легенды, патрабаваліся ўсё новыя ахвяры.

Вельмі моцным ударам па аўтарытэту Боны, які і ўвогуле каралеўскай улады, стаў тайны шлюб у 1547 г. яе сына Жыгімonta Аўгуста (каралевіча і ўжо абвешчанага вялікім князем літоўскім) на Барбары Радзівіл, аўдавелай пасля смерці ўплывовага магната Станіслава Гаштольда. Шлюб Жыгімonta Аўгуста і Барбары быў няроўны; многія лічылі, што ён зневаражае каралеўскую годнасць. Да таго ж абставіны заключэння шлюбу былі скандалынія. Жыгімонт Аўгуст сустракаўся са сваёй кахранай патаемна, чым і скрысталіся браты Барбары — Мікалай Радзівіл Чорны і Мікалай Радзівіл Руды. Пад іх ціскам Жыгімонт Аўгуст патаемна абвянчаваўся з Барбарай, не сказаўшы аб гэтым бацькам, якія пасля смерці ў 1545 г. першай жонкі Лізаветы Габсбург шукалі яму новую каралеўскую партню для шлюбу. Такім чынам, Жыгімонт Аўгуст ажаніўся на ўдаве, якая паходзіла хоць і з магнацкага, але не з манаракінага роду. Да таго ж гэты шлюб вёў да ўзмацнення ўлады Радзівілаў у Вялікім Княстве Літоўскім, фактычна, да ўсталявання імі кантролю над дзяржавай. Падобнае прыводзіла нядобразычліўцаў роду Радзівілаў у шаленства, і яны апелявалі да Боны.

Каралева-маці прыклала немалыя намаганні, каб не дапусціць каранацыі Барбары. Але Жыгімонт Аўгуст у снежні 1550 г. дамогся ўрачыстага ўзвядзення жонкі на трон. А праз 5 месяцаў пасля каранацыі, 8 мая 1551 г., Барбара Радзівіл памерла.

Замак у Бары (Італія),
дзе памерла
Бона Сфорца.
Фота Рыкарда Камбіясі.

Сярод шляхты хадзілі чуткі пра Бону як пра жахлівую свякроў, якая атруціла абедзвюх сваіх нявестак — Лізавету Габсбург і Барбару Радзівіл. Ужо пазней папскі нунцый Джавані Андрэя Калігары, апісваючы на пачатку свайго знаходжання ў Рэчы Паспалітай не найлепшыя стасункі паміж Стафанам Баторыем і Ганнай Ягелон, адзначаў, што кароль асцерагаўся сваёй жонкі, баючыся атрут, "мастацтвам якіх так добра валодала каралева Бона, яе маці"¹². Да таго ж нядобразычліўцы абвінавачвалі Бону ў атручванні яшчэ ў 1526 г. апошняга мазавецкага князя з дынастыі Пястай 24-гадовага Януша III, пасля чаго Мазоўша, разам з Варшавай, было цалкам інкарпаравана ў склад Кароны Польскай. Хоць, трэба прызнаць, "прэтэндэнтаў" на тое, каб быць абвешчанымі атручальнікамі мазавецкіх Пястай, у свядомасці тагачаснай публікі з'явілася шмат — занадта спакуслівай і безабароннай выглядала гэтая спадчына, цікавасць да якой праяўляла і Ягелонская дынастыя.

Але з уласным сынам Жыгімонтам Аўгустам, яшчэ да яго патаемнага шлюбу з Барбарай Радзівіл, у каралевы складаліся не найлепшыя адносіны. У 1544 г. малады каралевіч, яшчэ ў 1529 г. абраны вялікім князем літоўскім, атрымаў усю пайнату ўлады ў ВКЛ. Ён пераехаў з Кракава ў Вільню і ў значнай ступені пазбавіўся кантролю з боку маці. Менавіта тamu Бона і была супраць ад'езду сына ў Вялікае Княства Літоўскае. Гэты канфлікт інтэрэсаў і, урэшце рэшт, справа няўзгодненага шлюбу Жыгімonta Аўгуста з Барбарай, ужо пасля смерці караля Жыгімonta Старога ў 1548 г. паўплывалі на выезд Боны разам з дачкамі на Мазоўшу. Там Бона правяла 8 гадоў. Зразумеўши, што паразумення з сынам яна так і не дасягне, каралева-маці пажадала вярнуцца на Радзіму, але доўга не атрымлівала на гэта дазволу свайго сына-манарха. І толькі ў 1556 г., пасля таго, як паводле патрабавання шляхты Бона адмовілася ад правоў на ўсе зямельныя ўладанні ў ВКЛ, яна здолела выехаць у Італію.

Аднак ад'езд дадаў да негатyўнага вобразу Боны Сфорцы дакоры аб вывезеных з kraю багаццях і каштоўнасцях. Справа ў tym, што Бона ўзяла з сабою значныя сумы наяўных грошай, атрыманыя ўтым ліку ад гаспадарчай дзейнасці падораных ёй уладанні. У пэўным сэнсе гэтыя грошы маглі разглядзіцца як дынастычная ўласнасць. З вывезеных сум яна пазычыла іспанскому каралю Філіпу II Габсбургу 430 тыс. залатых дукатаў. Філіп II быў адначасова каралём Неапалі і Сіциліі, кантраліваў Поўдзень Італіі, дзе знаходзіліся ўладанні Боны.

У 1557 г., пражыўши на Радзіме толькі год, Бона памерла. Гэта была злая іронія лёсу — tote, у чым абвінавачвалі каралеву, стала прычынай яе смерці. Бону сапраўды атруцілі. I, як мяркуюць, атруцілі па загаду Габсбургаў, якія былі павінны ёй велізарныя грошы. Але гэта таксама версія, якая, зважаючы на спецыфіку здарэння, ніколі не зможа быць падмававана дакументамі.

Каралева Бона была досьць сціпла пахавана ў Бары ў базіліцы Святога Мікалая, збудаванай яшчэ ў XI ст. для захоўвання мошчаў гэтага хрысціянскага святога. Яе дачка Ганна Ягелонка заказала вырабіць для магілы сваёй маці надмагілле, якое захавалася да нашых дзён.

Права ж на сродкі, пазычаныя Філіпу II, аўтаматична перайшло да Жыгімonta Аўгуста. У далейшым дыпламаты Рэчы Паспалітай прыклалі немалыя намаганні, каб вярнуць гэтые гроши. Частка сродкаў (каля 8—10%) была вернута Габсбургамі ў 1575 г. сярэбранымі талерамі і пайталерамі. Гэта былі манеты з высокапробнага серабра, прывезенага іспанскімі галіёнамі з Амерыкі. Пасля контрмаркіравання (нанясення іншай сімволікі) гэтые талеры цыркульвалі ў Рэчы Паспалітай.

Але справа вяртання ўсёй пазыкі расцягнулася на дзесяцігоддзі, што толькі ўмацоўвала падазрэнні пра цымнасць спраў Боны ў маёмынай сферы. Яшчэ і ў пачатку XVIII ст. Рэч Паспалітая безвынікова спрабавала вярнуць астатнюю частку сумы. Сама ж пазыка атрымала метафорычную назыву "неапалітанскія сумы", што азначала тэарэтычна дасягальныя грошы, якія практична немагчыма вярнуць.

У канцы XVII ст. у палітычнай публіцыстыцы, вытрыманай у сатырычным тоне, распавядалася нібыта пра размову тагачаснай каралевы Марыі Казіміры (ジョンкі Яна Сабескага) са сваім сынам каралевічам Якубам. Каралева, маўляў, сказала, што гатова адмовіцца ад каралеўскага тытулу, калі б магла вывезці грошы за мяжу. А каралевіч нібыта адказваў: "Так ёсьць, што палякі баяцца прыгадваць пра каралеву Бону, якая таксама падобным чынам на сына разгневалася і вывезла скарб. Але раз так было, другі ж раз, не ведаю, ці ўдасца так зрабіць"¹³.

Вобраз каралевы-атрутніцы Боны аказаўся жывучым. У адным з палітычных лістоў часоў Першага бескаraleўя (1572—1573 гг.) можна было прачытаць, што і "сёння ў нас яшчэ ведаюць італьянскія штуки, якія прынесла з сабою Бона"¹⁴. Пэўна, размова ішла пра яды. Паводле ўспамінаў Альбрэхта Станіслава Радзівіла, кароль польскі і вялікі князь літоўскі Уладзіслаў IV Ваза (1632—1648 гг.) асцерагаўся, каб яго жонка не пайшла па шляху сваёй далёкай папярэдніцы каралевы Боны і не начала б выбудоўваць свой уплыў у сістэме каралеўскага двара¹⁵. А ў публіцыстыцы сярэдзіны XVII ст. Бона ўзгадвалася побач з іншымі "злымі каралевамі", агульнай рысай якіх было тое, што яны — замежніцы. Аўтары твораў лічылі, што хто заўгодна ўзбагачаўся нацыянальнымі скарбамі — "немцы, італьянцы, французы" — але толькі не ўраджэнцы Рэчы Паспалітай¹⁶.

Такім чынам, пачынаючы з другой паловы XVI ст. для большасці шляхты каралева Бона Сфорца мела негатыўны вобраз. Меркавалася, што яна, маўляў, дзейнічала не ў дзяржаўных інтэрэсах Польшчы і ВКЛ, пры гэтым часта выкарыстоўвала атруты і была цэнтрам найбольш рафінаваных інтыры¹⁷.

Характэрна, што абвінавачванні ва ўжыванні ядаў таксама раздаваліся ў бок суайчынніцы і сучасніцы Боны — французскай каралевы Кацярыны Медычы.

Кацярына Медычы — "чорная каралева" Францыі

Вобраз "чорнай каралевы" замацаваўся за **Кацярынай Медычы** (1519—1589) пасля заўчаснай смерці яе мужа — карала Генрыха II. Кінуўшы выклік прадказанню астролага Луки Гарыка, які параіў каралю ўстрымацца ад турніру, Генрых выйшаў на спаборніцтва. Летам 1559 г. ён уздэльнічаў у двубоі з лейтэнантам сваёй шатландскай гвардыі графам Габрыелем дэ Мантгомеры. Расшчэпленая дзіда Мантгомеры ўвайшла ў проразь шлема карала і нанесла смяротную рану.

Пасля смерці мужа 40-гадовая Кацярына абразала сваёй эмблемай зламаную дзіду і да канца дзён у знак жалобы насіла чорнае адзенне. Фактычна яна першая ў Францыі стала насіць жалобу чорнага колеру, бо да гэтага, у Сярэднія вякі, падчас жалобы (паводле старажытнага індаеўрапейскага звычаю) апраналіся ў белае адзенне. Вось адкуль яе мянушка "чорная каралева".

Пры сваіх малалетніх сынах Кацярына Медычы ў сапраўднасці кантралівала Каралеўскую Раду. Аднак яна ніколі не кіравала ўсёй дзяржавай, паколькі тая фактычна знаходзілася на мяжы грамадзянскай вайны. Кацярына заклікала рэлігійных лідараў абодвух бакоў — католікаў і гугенотаў — да дыялогу, каб вырашыць праблему іх дактринальных разыходжанняў. Пункт гледжання Кацярыны на рэлігійныя праблемы быў, у пэўным сэнсе, наўмы, бо, як сапраўдная італьянка эпохі Рэнесансу яна разглядала рэлігійны раскол у палітычным ракурсе. Відавочна, што каралева недаацэньвала значнасць рэлігійных перакананняў¹⁸.

З імем Кацярыны Медычы звязана адна з самых крызвавых старонак у гісторыі Францыі ранняга Новага часу — **Варфаламееўская нач 24 жніўня 1572 г.**, калі былі масава знішчаны гугеноты. Гэтая разня лягла крызвавай плямай на рэпутацыю каралевы-маці. Гугеноты заклеймавалі Кацярыну як каварную італьянку, якая выконвала парады Нікало Макіявељі "забіваць усіх ворагаў адными ударами". Нягледзячы на тое, што сучаснікі абвінавачвалі каралеву ў планаванні разні, цяпер многія гісторыкі не пагаджаюцца з гэтым. Няма рэальных дакументальных звестак, што масавае забойства было спланавана загадзя. У наш час гісторыкі пішуць пра Варфаламееўскую нач як пра няўдалу "хірургічную аперацыю", якая выйшла з-пад кантролю¹⁹. Тоё, што задумвалася як адносна бязбольная акцыя па выдаленні "нарыва" з сэрца французскай палітыкі, пераўтварылася ў грандыёзнае злачынства супраць вялікай колькасці падданых.

Новая версія тых падзеяў належыць французскому даследчыку Жану Луі Буржону, які прапануе адмовіцца ад ранейшых стэрэатыпаў. Ён лічыць, што 23—24 жніўня 1572 г. у Парыжы ўспыхнуў феадаль-

Франсуа Клуэ. Кацярына Медычы.
Калі 1555 г.

на-бюргерскі мяцеж супраць абсалютызму, дзе шалёная жорсткасць натоўпу суседнічала з прадуманным планам дзеянняў яго закулісных кіраўнікоў. Кароль Карл IX (1560—1574 гг.) і каралева-маці Кацярына Медычы спрабавалі спыніць пабоішча, але апынулася бяссільныя, а і без таго слабы дзяржайны аппарат выйшаў з падпарадковання, паралізаваны дзеяннямі феадальных груповак²¹.

Прайду таксама заключаецца ў tym, што Кацярына імкнулася найперш да забеспячэння дынастычных мэт, а ўжо потым — нацыянальных інтарэсаў Францыі²¹. Палітыка Кацярыны можа быць расценена як шэраг адчайных спроб утрымаць манаехію і дынастыю Валуа на троне любой цаной. Менавіта тады яна лабіравала абронне аднаго са сваіх сыноў — Генрыха — каралём Рэчы Паспалітай. Хоць, калі меркаваць па ўласных лістах каралевы, да канца сваіх дзён яна адчуvalа згрызоты сумлення, тлумачачы ўсе свае няшчасці здзейсненымі ў Варфаламееўскую нач²². Пошукі шляху пераадолення крызісу ў Францыі былі для яе пакутлівымі.

"Чорная легенда" Кацярыны Медычы пачала ўзнікаць яшчэ пры яе жыцці. У Францыі XVI стагоддзя каралева ўяўляла сабою выдатную мішэнь для нападаў, распаленых ксенафобіяй, сацыяльнай фанабэрыйай і жанчынаненавісніцтвам. Як фларэнтыйка па паходжанню, яна пайставала ў свядомасці французаў падманшчыцай і атрутніцай па натуры. Да таго ж Кацярына паходзіла з роду Медычы — "выскачак", якія ўзняліся на гандлі і банкаўскай справе. Пасля ж Варфаламееўской начы сталі з'яўляцца гугеноцкія

Кацярына Медычы. Каля 1555 г.

памфлеты, накіраваныя супраць каралевы. Яркі прыклад падобнага твора — ананімныя "Дзіўныя развагі пра жыццё, учынкі і паводзіны Кацярыны Медычы, каралевы-маці"²³. У гэтым памфлете мы знаходзім большасць аповяддаў, у прыватнасці, аб атручванні, якія і склалі потым "чорную легенду". Твор меў поспех у Францыі і за яе межамі, вытрымаў некалькі перавыданняў на французскай і іншых мовах. Памфлет доўга не траціў сваёй пралагандысцкай каштоўнасці і выкарыстоўваўся яшчэ ў XVII ст. супраць каралевы Марыі Медычы, і нават у XVIII ст. супраць каралевы Марыі Антуанеты²⁴.

На працягу не аднаго стагоддзя Кацярына Медычы не ведала спагады ў ацэнцы сваёй дзеянасці. То, што яна была жанчынай, чужаземкай і належала не да манархічнага роду, рабіла яе аб'ектам для нападаў і нават адыеўнай фігурай у параўнанні з каралімі-пераемнікамі — Генрыхам IV, Людовікам XIII і Людовікам XIV, — якія былі вядомыя не меншымі рэп-рэсіямі супраць гугенотаў. Майстры пэндзля тра-дыцыйна малявалі Кацярыну Медычы непрыго-

жай жанчынай з цяжкім позіркам вялікіх цёмных вачэй²⁵. Яе называлі "Мадам Гадзюка" і "Італьянскі магільны чарвяк", а ў раманах Аляксандра Дзюма "Каралева Марго", "Графіня дэ Мансаро", "Сорак пяць" (трылогія пра Генрыха Наварскага), дылогіі Генрыха Мана пра Генрыха IV ("Юнацтва Генрыха IV" і "Сталія гады Генрыха IV"), рамане Праспера Мерымэ "Хроніка каралевання Карла IX" яна так і засталася ўвасабленнем зла, а таксама яркім прыкладам беспрынцыповасці італьянцаў — "вучняў" Нікало Макіявељі²⁶. Хіба што толькі Анарэ дэ Бальзак у сваім зборніку эсэ "Пра Кацярыну Медычы" паспрабаваў зняць з каралевы адказнасць за жорсткасць Варфаламеўскай ночы.

Аднак у 1972 г. на канферэнцыі, прысвечанай 400-годдзю падзей Варфаламеўскай ночы, яе старшыня Фернан Брадэль прадставіў каралеву цалкам паводле старога міфа: "Фларэнтыйка, хітрэнная, з халодным, жорсткім разумам, адхіленая ад усяго чалавечага: яна была падобная на цяжкі груз у лядашчым судне дзяржавы. Яна робіць крок у бок, і карabelь гатовы вось-вось перакуліцца"²⁸. Каралева-ўдава і каралева-маці, яна была чужаземкай і ўспрымалася як узурпаторша. На працягу ўсяго жыцця Кацярыны ворагі ставілі ёй у віну італьянскае паходжанне, бо Італія ў той час мела славу акадэміі чалавека-забойства, арэны катаванняў і лабаратарыі ядаў²⁸. Меркавалася, што самыя эмроchnыя рысы продкай адлюстраваліся ў рысах яе харектару. У нашыя дні Кацярыну Медычы найчасцей прыгадвають як легендарную атручальніцу і інтрыганку, часта блытаючы пры гэтым з яе суайчынніцай Лукрэцыяй Борджыя.

Кацярына Медычы заняла адно з найважнейшых месцаў у нацыянальнай міфалогіі Французаў. На працягу ўсіх гадоў улады яна вяла бясконцыя перамовы, саступаючы ці, наадварот, нападаючы. Яна павінна была любой цаной захаваць каралеўства для сваіх дзяцей. Пасля нечаканай смерці свайго мужа саракагадовая Кацярына, навічок у палітыцы, вымушана была пераўтварыцца ў спрэктываную і мужнью абаронцу сваёй дынастыі і новай радзімы. Гэтая барацьба паступова ператварылася для яе ў штодзённую працу²⁹.

Аднак інтарэсы каралевы не зводзіліся толькі да штодзённых клопатаў. Будаваліся палацы, упрыгожваліся гарады. Каралева-маці строга сачыла за вырошчваннем прывезеных у краіну экзатычных культур. Таксама, як і Бона Сфорца, Кацярына Медычы аказала значны ўплыў на моду свайго двара і ўсяго каралеўства. У 1550 г. яна забараніла тоўстыя гарсажы — гэта тычылася ўсіх наведвальнікаў каралеўскага двара. На працягу наступных 350 гадоў жанчыны па ўсёй Еўропе апраналі гарсэты з матузкамі, каб як мага больш звузіць талію. Калекцыя карцін Кацярыны стала часткай мастацкіх збораў Луўра. Таксама яна была адной з самых уплывовых асоб у "кулінарнай гісторыі".

Менавіта ў эпоху Адраджэння ў Італіі адбыўся падзел паміж кухняй беднатаў, якая засноўвалася на

Джорджо Вазары.
Разня ў Варфаламеевскую ноч.
1572—1573 гг.

вельмі тлустых інгрэдэнтах, і кулінарнымі рэцэптамі знаці. Самая вядомая італьянская кухня таго часу — тасканская, традыцыі якой Кацярына Медычы і прывезла ў Парыж. Прызвычаўшы каралеўскі двор рэгулярна мыць рукі перад ужываннем ежы, Кацярына праз сваіх прыдворных кухараў укараніла ў французскую кухню некалькі страў, якія цяпер успрымаюцца як спрадвечна французскія. Гісторыкі кулінары сцвярджаюць, што менавіта тасканская страў *papero al melaransio* стала качкай з апельсінамі — адным з традыцыйных рэцэптаў французскай кухні. А ахвотуда цыбулі і амлету, які звычку дадаваць зёлкі ў сыр, Францыя атрымала таксама ад італьянской Тасканы, сталіцай якой з'яўляецца Фларэнцыя — родны горад Кацярыны Медычы.

Дыялог культур

Культурнае ўзаемадзеянне прыводзіць да ўзнікнення новых культурных форм. Гэта адбываецца праз запазычанне, стварэнне новых версій, кансерваци ю, канверсію. Здараецца і так, што міжкультурные контакты могуць не даць ніякага эффекту.

Адной з тыпалагічных рысаў культурнага дыялогу з'яўляецца асиметрычнасць гэтага партнёрства. Бінарнасць і асиметрыя — абавязковыя законы пабудовы рэальнай семіятычнай сістэмы³⁰. У пачатку дыялогу той бок, які дамінуе, прыпісвае сабе цэнтральную пазіцыю ў культурнай прасторы, навязваючы рэцыпіентам становішча перыферыі. Гэтая мадэль засвойваецца імі, і яны самі сябе ацэньваюць падобным чынам. Але ж па меры набліжэння да кульмінацыйнага моманту "новая" культура пачынае сцвярджаць сваю "старажытнасць" і прэтэндаваць на цэнтральную пазіцыю ў культурным свеце. Переходзячы з пазіцыі рэцыпіента ў пазіцыю транслятара, яна значна пашырае прастору свайго ўздзеяння. Такім чынам, уварванне знешніх культурных элементаў выконвае ролю дэстабілізатора і катализатора, прыводзіць у рух сілы мясцовай культуры, але зусім не падмяняе іх.

І Бона Сфорца, і Кацярына Медычы праз свой каралеўскі статус сфакусавалі на сябе адносіны да іншаземцаў мясцовых кансерватыўных колаў іх новых краін. У той час італьянская міграцыя ў Еўропе была досыць вялікая — гэту му спрыялі станоўчae дэмографічнае развіццё Італіі, а таксама тое, што Італія прадукавала такую колькасць высокакваліфікаваных спецыялістаў у розных галінах, што яны не заўсёды моглі знайсці сабе заробак на радзіме. Італьянцаў з-за іх "усюднасці" недалюблівалі, але ў той жа час былі гатовыя ахвотна карыстацца іх мастацкімі, тэхналагічнымі і фінансавымі здабыткамі. Фактычна італьянцы-прафесіяналы ў стаўленні да іх знаходзіліся ў сітуацыі паміж ксенофобіяй і ксенафаніяй³¹.

Роля Боны Сфорцы і Кацярыны Медычы ў гэтых супярэчлівых культурных працэсах яшчэ больш незвычайная, бо яны ламалі стэрэатыпы паводзін жанчын у тагачасным грамадстве. Ад звыклай ролі арганізаторак прыдворных інтырыг ці філантропіі гэтыя каралевы перайшлі да прамога сцвярджэння інта-

рэсаўдынастый і іх палітычнай рэалізацыі. А тое, што абедзве каралевы былі чужаземкамі паводле паходжання, дадавала ў палітуру непрыхильнасці да іх дадатковыя фарбы прадузятасці. Бона Сфорца і Кацярына Медычы самі сталі ахвярамі "чорнай легенды", але таксама спрыялі ўмацаванню падобных стэрэатыпаў сярод скептычна настроенных да іх колаў. Тым не менш реформы мытных камор і зямельнага карыстання Боны Сфорцы сталі набыткам для Вялікага Княства Літоўскага, а сістэма планіроўкі многіх беларускіх вёсак паўстала менавіта ў тых часы. Таксама вельмі значная роля Кацярыны Медычы і Боны Сфорцы ў трансляцыі здабыткаў італьянскай, у тым ліку і побытавай, культуры. А вось, магчыма, занадта прагматычна зразумелыя імі інтэрэсы дынастыі спрыялі ўмацаванню адмоўнага вобразу ўладных каралеў. У ацэнцы нашчадкаў Боне Сфорцы пашчасціла болей, чым Кацярыне Медычы, чыя палітычная дзеянасць назаўсёды будзе звязана з падзеямі Варфаламеўскай ночы і рэлігійнымі войнамі ў Францыі. Затое ў мастацкім увасабленні (літаратуры і кінематографе) французская каралева — безумоўны лідар.

Беларусь XVI стагоддзя, і Вялікае Княства Літоўскае ўвогуле, з'яўляецца прыкладам дабратворнага італьянскага ўздзеяння на мастацкую культуру і прынцыпы гаспадарання. Але падобная актыўнасць заўсёды выклікае падазронасць тых, хто не адчувае патрэбу ў навацыях ці баіцца канкурэнцыі. Значыць, плённая дзеянасць і непрыхильнасць да яе існуюць разам. Што ж вызначае баланс гэтых розных вектараў культурнага развіцця? Відавочна, у розных краінах — розныя культурныя абставіны. Але ў культурным ландшафце Беларусі ранняга Новага часу італьянскія сляды засталіся вельмі адчувальнымі. І гэта сведчыць пра тое, што наш Усход Еўропы, нягледзячы на іманентны кансерватызм, быў падрыхтаваны да культурнага дыялогу.

¹Лотман Ю.М. Проблема византійскага влияния на русскую культуру в типологическом освещении // Византия и Русь (памяти Веры Дмитриевны Лихачёвой. 1937—1981) / Сост. Т. Б. Князевская. М., 1989. С. 228—232.

²История Европы. Т. 3: От средневековья к новому времени (конец XV — первая половина XVII в.). М., 1993. С. 88.

³Pociecha W. Królowa Bona (1494—1557). Czasy i ludzi Odrodzenia. T. 3. Poznań, 1958. S. 10.

⁴История Европы. Т. 3. С. 91.

⁵Pociecha W. Królowa Bona (1494—1557). Czasy i ludzi Odrodzenia. Т. 1. Poznań, 1949. S. 217; Рудзіцкі Э. Польскія каралевы. Бона Сфорца д'Арагон — другая жонка Жыгімонтата Старога // Спадчына. 1994, № 2. С. 36.

⁶Дернович О. Берестейский повет до и после Реформы 1565—1566 гг.: к истории административно-территориаль-

ных единиц в Великом княжестве Литовском // *Ukraina Lithuania*. Т. I. Кіев, 2009. С. 44.

⁷Голубеў В.Ф. Бона Сфорца і Жыгімонт Аўгуст — ініцыятары і арганізаторы Вялікай аграрнай рэформы ў ВКЛ // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына: Матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. (Гальшаны—Навагрудак, 8—10 верасня 2006 г.). Мн., 2007. С. 224.

⁸Ochmański J. Dawna Litwa. *Studia historyczne*. Olsztyn, 1986. S. 172.

⁹Bogucka M. Bona Sforza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 2004. S. 255.

¹⁰Ibidem. S 257.

¹¹Tazbir J. "Włoszczyzna" w Polsce // Tazbir J. *Sarmaci i świat. Prace wybrane*. Т. 3. Kraków, 2001. S. 362—363.

¹²Monumenta Polonia Vaticano. Т. IV: Ioannis Andreae Caligarii, nuntii apostolic in Polonia, epistolae etacta: 1578—1581 / Ed. Ludovicus Boratyński. Cracoviae, 1915. P. 43.

¹³Tygielski W. Włosi w Polsce XVI—XVII wieku. *Utracona szansa na modernizację*. W-wa, 2005. S. 520.

¹⁴Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. Jan Czubek. Kraków, 1906. S. 277.

¹⁵Radziwiłł A.S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce* / Przetł. i opr. A.Przyboś i R.Zelewski. Т. 2: 1637—1646. W-wa, 1980. S. 142.

¹⁶Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648—1668. *Publicystyka — eksorbitancje — projekty — memoriały* / Oprac. Stefania Ochmann-Staniszewska. Т. 3: 1665—1668. Wrocław—Warszawa, 1991. S. 286, 298.

¹⁷Tygielski W. Włosi w Polsce XVI—XVII wieku. *Utracona szansa na modernizację*. S. 519.

¹⁸Knecht R.J. Catherine de' Medici. London—New York, 1998. P. 135.

¹⁹Фрида Л. Екатерина Медичи / Пер. с англ. А. Суворовой. М., 2007. С. 10.

²⁰Bourgeon J.-L. Charles IX et la Saint-Barthélemy. Geneve, 1995. P. 29; Уваров П.Ю. Новые версии старого преступления // Варфоломеевская ночь: События и споры / Отв. ред. П.Ю.Уваров. М., 2001. С. 15.

²¹Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI—XVII вв. Смоленск, 2004. С. 114.

²²Плешкова С.Л. Екатерина Медичи, Чёрная Королева. М., 1995. С. 307.

²³Discours merveilleux de la vie, actions et deportements de Catherine de Medicis, Royne-Mere / Ed. N. Cazauran. Geneve, 1995.

²⁴Кнехт Р. Екатерина Медичи: святая или грешница // Варфоломеевская ночь: События и споры. С. 20.

²⁵Там же. С. 4.

²⁶Уваров П.Ю. Новые версии старого преступления // Варфоломеевская ночь: События и споры. С. 14.

²⁷Клоулас И. Екатерина Медичи / Пер. с фр. Ш. Коштиала. М., 1997. С. 18.

²⁸Фрида Л. Екатерина Медичи. С. 10.

²⁹Клоулас И. Екатерина Медичи. С. 653.

³⁰Лотман Ю.М. Семисфера. Санкт-Петербург, 2000. С. 251.

³¹West S. Xenophobia and Xenomania: Italians and the English Royal Academy // *Italian Culture in Northern Europe in the Eighteenth Century* / Ed. S. West. Cambridge, 1999. P. 116.

**Бона Сфорца і Кацярына Медычы:
“чорная легенда” італьянцаў у Еўропе XVI стагоддзя
(да матэрыялу Алега Дзярновіча)**

*Партрэт Жыгімонта Старога.
Мастак невядомы. XVI ст.*

*Партрэт Боны Сфорцы.
Невядомы мастак з майстэрні
Лукаса Кранаха малодшага. Каля 1555 г.*

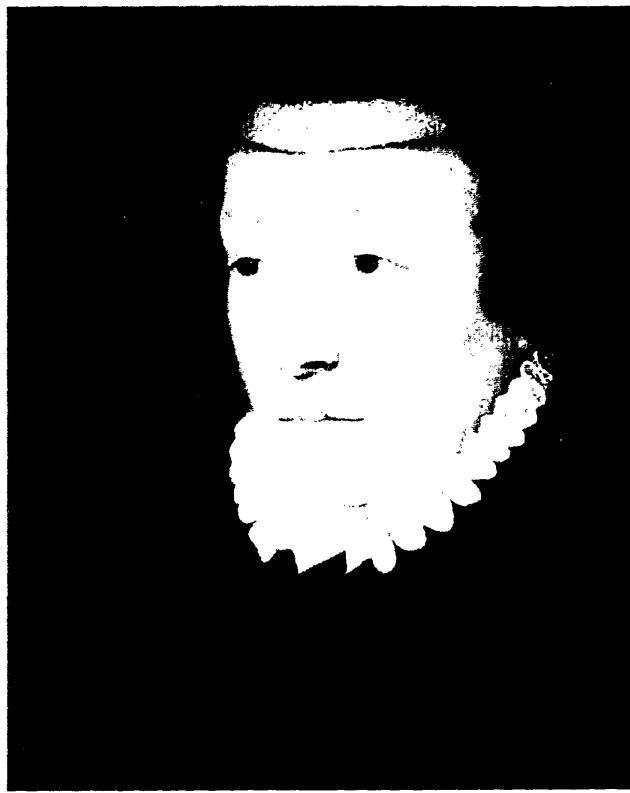

Юзаф Зімлер. Смерць Барбары Радзівіл. Карціна XIX ст.

**Бона Сфорца і Кацярына Медычы:
“чорная легенда” італьянцаў у Еўропе XVI стагоддзя**
(да матэрыялу Алега Дзярновіча)

Франсуа Клуэ. Партрэт Генрыха II. 1559 г.

Франсуа Клуэ. Партрэт Кацярыны Медычы. Пасля 1559 г.

Франсуа Дзюбуа. Разня ў Варфаламејскую ноч. 1572—1584 гг.